

Kaip „lietuvėjo“ Kaunas

How Kaunas Became “Lithuanian”

AISTĖ LAZAUSKIENĖ

Vytauto Didžiojo universitetas

aiste.lazauskiene@vdu.lt

<https://orcid.org/0000-0003-4502-6557>

Mindaugas Balkus, *Kaip Kovno tapo Kaunu. Miesto lituanizavimas 1918–1940 m.*: monografija: Kaunas, Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2023, 247 p., ISBN 978-609-467-550-8

Daugelio sąmonėje Kaunas buvo (o gal ir yra) įsitvirtinęs kaip lietuviškiausias Lietuvos miestas. Ypač sovietmečiu, ypač lyginant su Vilniumi ar Klaipėda, kur lietuvių kalbą stelbė rusų, lenkų kalbos. Dažnai manoma, kad ir tarpukariu (1918–1940 m.) miestas, kaip laikinoji sostinė, buvo lietuviškas ir gyventojų tautybės, ir vyraujančios kalbos požiūriu. Paskutiniu metu šis mitas imtas griauti. Istorikų darbuose, konferencijose, spaudoje, muziejų parodose vis iškyla daugiataučio ir įvairiakalbio Kauno kontūrai. Mindaugo Balkaus knyga taip pat svariai prisideda prie mito paneigimo ir atskleidžia, kaip miestas „lietuvėjo“.

Monografijoje Balkus siekė išnagrinėti visuomenės ir viešosios erdvės lituanizavimą Kauno mieste 1918–1940 m. Autorius nagrinėjo lituanizavimą, šią sąvoką apibrėždamas dviem atžvilgiais: kaip lietuvių kalbos sklaidą viešoje erdvėje, jos emancipacijos ir prestižo visuomenėje kėlimą ir kaip „modernios lietuvių tautinės tapatybės atraktyvumo augim[ą], t. y. Kauno gyventojų savanorišk[ą] ar iš dalies prievartin[i] apsisprendim[ą] save tapatinti su modernia lietuvių tauta, būti lietuviu (etnolingvistine prasme, t. y. lietuviškumą siejant su lietuvių kalbos vartojimu)“ (p. 23). Anot Balkaus, pasitelkus valstybės aparatą

Received: 2023/12/22. **Accepted:** 2023/12/27.

Copyright © 2023 Aistė Lazauskienė. Published by Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

bei resursus, siekta, kad moderni lietuvių tautinė kultūra ir lietuvių kalba valstybėje įgytų dominuojančią padėtį.

Vis dėlto knygos pavadinimas *Kaip Kovno tapo Kaunu. Miesto lituanizavimas 1918–1940 m.* kiek kontraversiškas ir drąsus. Šis pavadinimas tarsi pataikauja etnolingvistiniams stereotipams, kad iki tapsmo laikinąja sostine Kaunas buvo „svetimųjų“ miestas („Kovno“). Bet ar tikrai gyventojai, kalbėję nelietuviškai, buvo svetimi Lietuvos valstybei?

Monografija parengta išstudijavus didžiulius archyvinės medžiagos kodus, saugomus įvairiose šalies dokumentų saugyklose: Lietuvos centriniame valstybės, Kauno regioniniame valstybės, Lietuvos valstybės istorijos archyvuose, taip pat Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje, Kauno arkivyskupijos kurijos archyve. Balkus rėmėsi Kauno miesto tarybos posėdžių protokolais, išleistais savivaldybės privalomais nutarimais, tarpžinybiniu susirašinėjimu su įvairiomis institucijomis, Savivaldybių departamento aplinkraščiais, susirašinėjimo medžiaga su Kauno miesto savivaldybe gatvių pavadinimų, viešųjų užrašų kalbos reglamentavimo klausimais. Tyrimui pasitarnavo Kauno pradinių mokyklų inspektorių vizitacijų, Švietimo ministerijos atstovų atsiliepimai apie baigiamuosius egzaminus ir kt. dokumentai. Didžiulį įspūdį daro ir tai, kad autorius sugrupavo ir išanalizavo beveik 91 000 (!) vidaus pasų kortelių, išduotų Kaune 1920–1940 m., duomenis.

Monografijos autorius gerai susipažinęs su publikuotais šaltiniais: teisine baze (įstatymais, kurie reglamentavo pradinių mokyklų, gimnazijų, universiteto veiklą ir buvo skelbiami *Vyriausybės žiniuose*), statistikos metraščiais, *Seimo stenogramomis*. Taip pat darbe remtasi to meto periodine spauda ne tik lietuvių, bet ir lenkų kalba. Vis dėlto tenka apgailestauti, kad nė kiek nebandyta pažvelgti į žydų spaudą, kurioje taip pat būta debatų dėl valstybinės kalbos vartojimo ir įsigalėjimo. Balkus taip pat rėmėsi memuaristine, kelionių aprašymų literatūra, ypač vertindamas lietuvių kalbos vartoseną Kauno gatvėse (pvz., Mykolo Rėmerio, Algirdo Margerio-Šeštoko, Rapolo Skipičio, Konstantino Žuko, Bohdano Paszkiewicziaus, Povilo Dogelio ir kitų).

Savo pasakojimą apie Kauno „lietuvėjimą“ Balkus pradeda nuo bendros kalbinės situacijos ir gyventojų tautinės sudėties pokyčių mieste, Kaune išduotų vidaus pasų analizės ir pavardžių lietuvinimo akcijų, toliau pereina prie lietuvių kalbos įsitvirtinimo valstybės įstaigų ir Kauno miesto savivaldybės administraciniame aparate proceso, paskui priartėja prie siauresnių sričių – lietuvių kalbos

situacijos Kauno mokyklose, universitete, bažnyčiose ir karinėse struktūrose. Tokia yra Balkaus pasirinkta trumpa „kelionė“ per viešąsias Kauno erdves, atskleidžianti jų lituanizavimą. Pažvelkime giliau į kiekvieną paminėtą darbo skyrių.

Pirmajame skyriuje nagrinėjamos lituanizavimo (nacionalizavimo) idėjos ir jų raiška, aptariami bendrieji lituanizavimo (nacionalizavimo) procesai modernios Lietuvos valstybės formavimosi pradžioje, juos siejant su teorinėmis įvairių nacionalizmo tyrėjų išvalgomis. Monografijos autorius gerai susipažinęs su Rogerio Brubakerio, Mirosłavo Hrocho, Anthony D. Smitho, Karlo Wolfgango Deutscho, Ernesto Gellnerio, Anthony Giddenso ir kt. darbais. Jis išryškina teorines Kauno lituanizavimo prielaidas, siedamas jas su modernios tautinės valstybės siekiais nacionalizuoti visuomenę. Nacionalizavimo sąvoka Balkaus monografijoje įvardijamas nacionalinio (tautinio) turinio ir (arba) formos suteikimas visuomenei ir (arba) viešajai erdvei bei juose vykstantiems reiškiniams (p. 17).

Antrajame skyriuje analizuojama, kaip lietuvėjimo tendencijos atsispindėjo Kauno miesto gyventojų tautinės sudėties pokyčiuose (lietuvių nežymiai daugėjo: nuo 54 520 (58,9 proc.) 1923 m. iki 67 392 (61,4 proc.) 1938 m.). Išanalizavęs didžiulius kiekius 1920–1940 m. išduotų Lietuvos Respublikos vidaus pasų kortelių, Balkaus paskaičiavo, kad tik 26,58 proc. Kaune vidaus pasus gavusių lietuvių buvo gimę šiame mieste. Tai, anot jo, patvirtina, kad pagrindinė lietuvių skaičiaus augimo priežastis – migracija į Kauną. Šiame skyriuje nagrinėta pavardžių lietuvinimo iniciatyva parodė, jog Kauno miesto gyventojai sudarė kiek daugiau negu pusę visų Lietuvos gyventojų, kurie, įstatymiškai pataisydami ar pakeisdami savo pavardę, ją „(su)(at)lietuvino“.

Trečiasis skyrius bene labiausiai atliepia monografijos tikslą, nes čia nagrinėjama lietuvių kalbos sklaida būtent viešojoje erdvėje. Jame apžvelgiamas lietuvių kalbos, kaip valstybinės kalbos, statuso teisinis įtvirtinimas, aptariamas jos įsigalėjimas valstybinėse įstaigose (ministerijose ir pan.). Nemažai dėmesio skirta kalbos klausimui Kauno miesto savivaldybėje, kuri dėl kalbinio margumo dažnai vadinta „Babelio bokštu“. Nors šis aspektas jau buvo nagrinėtas kitų istorikų (Prano Janausko, Aistės Morkūnaitės, Bernaro Ivanovo), skyrius papildė bendrą Kauno lituanizavimo vaizdą. Anot Balkaus, XX a. 3-iojo deš. pabaigoje daugumoje valstybinių įstaigų vyko paskutiniai pakankamai lietuvių kalbos nemokėjusių darbuotojų egzaminavimai. Nuo XX a. 3-iojo deš. vidurio į tarnybą valstybinėse įstaigose dažniausiai buvo priimami tik pakankamai lietuvių kalbą mokantys asmenys.

Svarus monografijos poskyris skirtas rašytinės lietuvių kalbos sklaidai Kauno viešojoje erdvėje: gatvių pavadinimų lentelėse, iškabose, oficialiuose skelbimuose ir kt. Autorius teigia, kad pirmiausia iš oficialių skelbimų pašalintos vokiečių ir rusų kalbos (1919–1922 m.), o iki XX a. 3-iojo deš. vidurio viešosiose vietose greta užrašų lietuvių kalba tebebuvo užrašų jidiš ir lenkų kalbomis. Recenzentės žiniomis, paskutiniai oficialūs skelbimai lenkų ir jidiš kalbomis buvo atspausdinti 1931 m. rinkimams į Kauno miesto tarybą reglamentuoti (KRVA f. 219, ap. 2, b. 204). Beje, kalbant apie oficialius valdžios skelbimus, vertėjo pasvarstyti, kiek tie skelbimai buvo reikšmingi, nurodyti, kokią visuomenės dalį sudarė beraščiai, įvertinant, kad privalomas pradinis mokslas oficialiai baigtas diegti tik 1930 m.

Balkus aptarė gatvių pavadinimų kaitos ir kalbos klausimus. Gatvių pavadinimai rašyti trimis kalbomis (lietuvių, lenkų, jidiš) iki 1923 m. Dėl pavadinimų rašybos nuolat virė kova miesto taryboje. Monografijoje daug dėmesio skirta nelietuviškų prekybos ir kitų įstaigų iškabų „murzinimo“ atvejams, tačiau iš esmės tai yra perpasakotos Vlado Sirutavičiaus straipsnio įžvalgos ir vertinimai.

Skaitytojui bus įdomus poskyris apie „sakytinę“, arba kitaip žodinę, komunikaciją mieste. Autorius siekė Kauno lituanizavimo procesus atskleisti nagrinėdamas lietuvių kalbos vartojimo žodžiu plitimą visuomenėje ir įvairiose miesto dalyse. Vis dėlto tai gana ambicingas siekis dėl dokumentų trūkumo. Iš esmės buvo įmanoma remtis tik to meto spauda, atsiminimais, dienoraščiais, kelionių aprašymais. Balkus pateikė nemažai skirtingų autorių citatų, tačiau tokie argumentai yra gana subjektyvūs. Kai kurie amžininkų išpūdziai dėl kalbų vartojimo Kaune atrodo ganėtinai sutirštinti. Tuo labiau sunku nustatyti vyraujančią kalbą atskirose miesto apylinkėse (išimtis galbūt būtų žydiška Vilijampolė).

Dar viena darbo dalis skirta Kauno miesto pradinių mokyklų ir gimnazijų lituanizavimo aspektams išanalizuoti. Autorius pristato mokyklų dėstomąją lietuvių kalbą tinklo plėtrą Kaune, kalba apie mokinių priėmimo į nelietuviakalbes mokyklas ribojimus. Balkus pastebi, kad, siekiant riboti kitų kultūrų ir kalbų įtaką lietuvių ar mišrių šeimų vaikams, buvo draudžiama šiems vaikams lankyti mokyklas dėstomąją ne lietuvių kalba. Balkaus tyrimas parodė, kad 1927 m. pradinėse mokyklose (gimnazijose vėliau) pradėta reikalauti, kad mokinio tautybė atitiktų mokyklos dėstomąją kalbą, nemažoje dalyje Kauno pradinių mokyklų bei gimnazijų buvo susiduriama su problema, kuomet net ir lietuvių šeimose buvo plačiai vartojamos lenkų ir rusų kalbos. Galima sutikti su autoriumi, kad ši aplinkybė būdavo kliūtis mokiniams išmokti lietuvių kalbą.

Atskirame skyriuje autorius nagrinėja, kaip lietuvių kalba buvo įtvirtinama mokslo ir studijų procesuose Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universitete. Pirmaisiais universiteto veiklos metais pedagoginį personalą teko kviesti iš užsienio. Dėstytojams dažniausiai buvo suteikiami 2–3 metai lietuvių kalbai išmokti. Balkus nustatė, kad nuo 1933 m. buvo sugriežtinta stojamųjų lietuvių kalbos egzaminų tvarka, įvesta ir dalis egzaminų raštu. Balkus teigia, kad „tautiškai angažuota lietuvių studentų dalis siekė palaikyti dominuojančią lietuvių kalbos padėtį universitete ir riboti viešą kitų kalbų vartojimą“ (p. 205). Tarp lietuvių ir kitataučių studentų dėl lietuvių kalbos vartojimo pasitaikydavo konfliktų.

Dar kitame skyriuje atskleidžiama, kaip vyko, su kokiomis problemomis susidūrė lietuvių kalbos sklaida Kauno bažnyčiose. Kaip detaliu tyrimu nustatė autorius, „lietuvių kalbos įtvirtinimas Kauno katalikų bažnyčiose buvo komplikuotas procesas, sukėlęs konfliktų su vietos lenkakalbiais tikinčiaisiais“ (p. 205). Didžiausi konfliktai ir neramumų bangos fiksuotos 1923–1924 m., kai priešiškos lietuviakalbių ir lenkakalbių tikinčiųjų grupės siekė trikdyti ne jų kalbomis laikomas pamaldas. Skyriuje aiškiai atskleista, kaip kito pamaldų lietuvių ir lenkų kalba santykis, kokiose bažnyčiose kuria kalba melstasi. Nors XX a. 3-iojo dešimtmečio pradžioje tik trečdalis pridėtinių pamaldų vyko lietuvių kalba, 4-ojo dešimtmečio pabaigoje lietuviškų pamaldų skaičius Kauno bažnyčiose jau užėmė dominuojančią poziciją, pamaldos lenkų kalba buvo laikomos trijose Kauno bažnyčiose ir koplyčiose. Nagrinėdamas kalbinę padėtį bažnyčiose Balkus neapsiribojo katalikais, jis pažvelgė ir į evangelikų liuteronų bendruomenę, nuo seno gyvenusią Kaune, ir nustatė, kad „nuolat didėjanti tautiškai angažuotų lietuvių evangelikų liuteronų dalis parapijoje vis aktyviau kėlė lietuvių kultūros ir kalbos įtvirtinimo religinėje bendruomenėje klausimą“ (p. 205). Nuolatinės pamaldos lietuvių kalba evangelikams liuteronams Kaune buvo įvestos 1930 m., nors dominuojančios pozicijos lietuviai nepasiekė, vokiečių kalba vartota kaip pagrindinė.

Paskutiniame monografijos skyriuje, pavadintame „Lituanizavimas ruošiantis ginti valstybę“, aptariama Lietuvos kariuomenės Kauno įgulos ir Lietuvos šaulių sąjungos Kauno rinktinės įvairių būrių veikla, mokant karius, šaulius lietuvių kalbos, populiarinant jos vartojimą viešumoje. Autorius pateikia labai įdomios statistinės informacijos apie šauktinių (naujokų) raštingumą. Daugeliui skaitytojų ji gali pasirodyti šokiruojanti: XX a. 3-iajame deš. kai kuriuose kariuomenės daliniuose analfabetai sudarė gana didelę dalį. Pavyzdžiui, iš 1924 m. rudenį kariuomenėje pradėjusių tarnauti kareivių, nemokančių nei skaityti,

nei rašyti lietuvių kalba, buvo 35,7 proc. 2-ajame pėstininkų pulke, 26,2 proc. 5-ajame pėstininkų pulke, 23,3 proc. 1-ajame husarų pulke, 21,9 proc. 3-iajame artilerijos pulke (p. 193). Šiuose pulkuose didžiumą kareivių sudarė lietuviai. Kariuomenės daliniuose kariai buvo mokomi lietuvių kalbos, dauguma jos pramokdavo. Toliau Balkus pabrėžia ir Lietuvos šaulių sąjungos reikšmę. Anot jo, šauliai prisidėjo prie lietuvių kalbos sklaidos „tiek tarp šaulių, tiek ir platesnėje laikinosios sostinės visuomenėje“. Čia galima paminėti, kad lietuvių kalbos sklaidos tarp sąjungos narių klausimas buvo itin aktualus, nes kasdienybėje dalis šaulių vartodavo rusų, lenkų kalbas, o jų viešas vartojimas anuomet buvo nepageidaujamas (p. 196) ir traktuojamas kaip „didžiulė gėda šauliui“ (p. 197). Šauliai ne tik lankė lietuvių kalbos kursus, bet ir siekė mažinti nelietuvių kalbos vartojimą Kauno viešosiose erdvėse (pvz., kino filmų titruose, šalinant nelietuviškus užrašus iš parduotuvių vitrinų ir pan.). Vis dėlto, kaip pastebi Balkus, šaulių kova prieš lenkų kalbą viešumoje byloja apie „kiek hipertrofuotas formas įgavusį lietuvių ir lenkų susipriešinimą“ (p. 193).

Peržvelgus visas tyrimo dalis galima konstatuoti, kad knygos struktūra logiška, visas darbo dalis jungia bendras vardiklis – lituanizavimas. Svarstylini galbūt tik skyriai apie Universitetą ir apie kariuomenės Kauno įgulą. Nors patys savaimė šie skyriai nauji ir reikšmingi, juos galima laikyti pertekliniais, nes jie tarsi „iškrenta“ iš bendro audinio. Ypač poskyris apie mokslo publikacijų kalbą universitete ir kt. Į universitetą, kaip ir į kariuomenę, gyventojai atvykdavo iš visos Lietuvos, dauguma jų grįždavo į savo gimtąsias vietas, tad šių institucijų įtaka „lituanizacijos procesams“ peržengia Kauno miesto ribas ir lieka ne visai aišku, kokią įtaką ji turėjo miestui.

Verta pastebėti, kad, nors tyrimo chronologinės ribos ganėtinai siauros – apima nepriklausomos Lietuvos laikotarpį (1918–1940 m.), net ir šiame trumpame XX a. epizode galima įžiūrėti skirtumus tarp 1919, 1929 ar 1939 metų situacijos. Balkus taip giliai išstudijavęs ir ištyręs medžiagą, kad sugeba labai tiksliai chronologiškai nustatyti, kuriuo metu įvyko pagrindinės slinkty, esminiai kalbos vartojimo pasikeitimai, – ar tai būtų savivaldybės skelbimų rašymas, ar kalbos vartojimas bažnyčiose, ar naujokų kareivių raštingumas. Chronologija autoriui labai svarbi. Tyrimas aiškiai parodo, kaip per gana trumpą laiką lietuvių kalba užėmė vyraujančią poziciją mieste. Tai nuosekliai pakartojama išvadose.

Monografijoje šiek tiek pasigendama platesnio konteksto, situacijos palyginimo su kitomis Vidurio ir Rytų Europos regiono valstybėmis, kur dominavo

nacionalizmo idėjos. Balkus tik keliose vietose pamini ir kitų šalių patirtį. Pvz., jis teigia, kad valstybinės kalbos mokėjimo patikrinimai tarpukariu buvo vykdomi ir kitose Vidurio ir Rytų Europos valstybėse – Čekoslovakijoje, Latvijoje (p. 79), taip pat pamini tendenciją tarp regiono žydų savo vaikus leisti į valstybinės kalbos mokyklas (p. 125).

Verta paminėti su dideliu kruopštumu parengtus monografijos priedus. Tai vienuolika lentelių, atspindinčių statistinius duomenis. Lentelės itin informatyvios, jos papildo tekstinę monografijos dalį. Pvz., čia skaitytojas ras duomenų apie miesto gyventojų pasiskirstymą pagal tautybes Kauno miesto dalyse (1923 m.), kur matyti, kad Senamiestyje ir Viliampolėje vyravo žydai, lietuvių daugiausia gyveno Naujamiestyje, vokiečiai koncentravosi Šančiuose ir t. t. Kitose lentelėse pateikta įdomi informacija apie vidaus pasų duomenis (gyventojų tautybės pagal 1920–1940 m. Kaune išduotų vidaus pasų kortelių duomenis) ir kt. Į lenteles tilpo mokinių lietuvių kalbos įgūdžių, egzaminų suvestinės, kariuomenės naujokų raštingumo duomenys ir pan.

Monografija parengta disertacijos pagrindu, kurios mokslinis lygmuo nekelia didesnių abejonių. Ši solidi knyga apie lietuvių kalbos galių sklaidą 1918–1940 m. Kaune yra reikšminga ne tik kolegoms istorikams, bet bus įdomi ir plačiajai visuomenei, ypač kauniečiams. Tuo labiau, kad monografija parašyta labai sklandžiai, lengvu stiliumi, nevengiama įterpti taiklių, kartais ironiškų citatų iš ataskaitų ar to meto spaudos publikacijų, atsiminimų, o tai leidžia skaitytojui pajusti to meto atmosferą.